

24. 24. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Наукове видання // Ред. кол.: Я. Пеленський (гол. ред.), Л. Білас, Г. Боряк, К. Вислобоков. - Київ – Філадельфія: АТ «Книга», 1995. – 493 с.
25. 25. Слово Подолии. – 1918. – 11 липня.
26. 26. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): Збірник документів та матеріалів / Упорядн. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця: О. Власик, 2008. – 208 с. + 8 іл.
27. 27. Ульяновський В. І. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник / В. І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
28. 28. Щусь О. Й. Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України – Київ: В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.: іл.

Лобан А. А.

УДК 94(477.74):930.25:355.426(=162.1)“1863”

**«ПОШУКИ ВІДЬОМ» ЧИНОВНИКАМИ
НОВОРОСІЙСЬКОГО
І БЕССАРАБСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА
НАПЕРЕДОДНІ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863 р.
(за матеріалами державного архіву Одеської області)**

У статті розглядаються питання становища польського населення у новоросійському і бессарабському генерал-губернаторстві під час Січневого польського повстання 1863 р. З'ясовані основні аспекти внутрішньої політики місцевої адміністрації щодо поляків та чинники, які впливали на неї.

Ключові слова: польське населення, новоросійське і бессарабське генерал-губернаторство, Січневе повстання 1863 р.

На початку XIX ст. більша частина земель колишньої Речі Посполитої опинилися під владою Російської імперії. Росія приєднала державу з давніми державними традиціями та політично активною елітою, яка не погоджувалася поступатися панівним становищем та правами. Польське населення слабо піддавалося русифікації, намагаючись не лише на власних, але й на інших землях Російської імперії триматися згуртовано. Національно-визвольне повстання в Польщі 1830-1831 рр. (Листопадове повстання) сформувало образ нелояльного населення, яке бореться за власні права та привілеї. Це змусило російську владу бути більш стриманим і обережним у так званому “польському питанні”. Ще більше загострила ці проблеми Східна війна 1853-1856 рр. Під час неї та після неї з представників польської еміграції створювалася розвинена мережа підпільних відділень, які мали різні назви – Уряди, Агентства, Комітети та ін. і діяли, крім Російської імперії в межах різних країн – Франції, Румунії, Османській й Австрійській імперіях. На території Російської імперії, особливо на території Південної України та кордонах з Австрійською імперією вони мали таємних агентів, які повинні були сприяти підготовці нового польського виступу про російської влади. Напружена ситуація складалась і в землях власно Польщі, Литви й Правобережної України у 1863 р. Польські еміграційні структури підтримували учасників майбутнього виступу не лише організаційно, але й коштами, зброєю, формуванням воєнізованих груп. Вищезазначене, зрозуміло створювало напругу в прикордонних губерніях Російської імперії, вимагало від чиновників пильного контролю та перевірки будь-яких фактів або чуток про можливі співчуття або підтримку діячам “польського руху” різними верствами населення Південної України, особливо звісно польським. Інколи ці підозри виявлялись безпідставними.

У вітчизняній та польській історіографії існує численний доробок, присвячений польському національному руху, в тому числі й так званому Січевому повстанню 1863–1864

рр., його соціальним і культурним наслідкам. Більшість робіт дослідників торкаються безпосередньо підготовки та подій повстання на землях польських і Правобережної України, окремо Лівобережної України – Н. Дейвіс [1], П. Вандіч [2], Д. Бовуа [3], Л. Зашкільняк [4] та ін. [5,6]. В той самий час поза увагою залишається багато різних аспектів допомоги і участі населення Південної України. Проте саме вивчення дій імперської російської адміністрації запобіганню діяльності польських центрів у Південній Україні, значно розширюють територіальні рамки підготовки самого повстання та суспільне ставлення до нього різних верств населення, дають можливість зрозуміти формування образу “польського інсургента” (повстанця) в непольському оточенні, а також виявити засоби запобігання й боротьби чиновників з “польським питанням”, в тому числі і такі, що можна схарактеризувати як “пошуки відьом” напередодні повстання 1863–1864 рр. Це й стало метою і завданням даної публікації, дають змогу розв’язати їх матеріали Державного архіву Одеської області, які хронологічно охоплюють події 1861–1863 рр. Ці документи з фонду “Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора” (ф.1) являють собою звіти чиновників різного рангу щодо місцевих або приїжджих поляків, анонімні листи та скарги на ім’я генерал-губернатора, листування з Міністром внутрішніх справ, херсонським губернатором, одеським градоначальником, керівником 5-го округу жандармів м. Одеси, листи від дворянства щодо поляків, які працюють в їх маєтках, тощо.

Напередодні Січневого повстання 1863–1864 рр. на території новоросійського і бессарабського генерал-губернаторства проживала значна кількість вихідців з колишніх теренів Речі Посполитої, які після 1795 р. почали емігрувати на південь Російської імперії. Але серед них відсоток етнічних поляків був незначним: за підрахунками І. Т. Лісевича, з 470 тис. поляків, що прожива-

ли на українських землях, приблизно 18–19 тис. мешкало на Лівобережжі та Півдні України [7, с. 9]. Проте, якщо додати до цієї цифри українців, білорусів, литовців та представників інших етносів, які народилися й жили на землях колишньої Речі Посполитої, а отже, увібрали в себе частину її культури, правових й соціальних відносин, то цей відсоток значно зросте. Це проявилось у присутності вихідців із Царства Польського та Західного краю Російської імперії у багатьох важливих структурах генерал-губернаторства: від митниці до війська.

В жовтні 1861 р. у Царстві Польському запроваджується військовий стан. Підготовка повстання значно ускладнюється, виникли проблеми із закупівлею зброї та амуніції. Зростає стратегічне значення інших земель Російської імперії, де є можливість отримати необхідні матеріали. Найкраще для цього підходили землі новоросійського і бессарабського генерал-губернаторства. Вони мали морське сполучення з Константинополем (де сформувалась численна польська еміграція після 1831 р.) та річкове з Галацом, – отже, можна було переправити зброю та гроші звідти до Царства Польського. Тому напередодні й під час Січневого польського повстання 1863–1864 рр. перед керівниками строка того за етнічним та релігійними складом генерал-губернаторства постало надзвичайно складне завдання в умовах масштабної партизанської війни (якою був за формою Січневе повстання) – протидіяти інсургентам, що використовували землі новоросійського і бессарабського краю у своїх планах; виробити ставлення до вихідців з Царства Польського та Західного краю Російської імперії, які проживали на цій території і при цьому не розпочати «пошуки відьом». Під цим визначенням ми розуміємо безпідставне або невідповідне знайденим доказам переслідування людей з боку адміністрації, часто на підставі суто релігійних та етнічних ознак.

У протидії інсургентам місцева адміністрація в особі генерал-губернатора вбачала своє першочергове завдання, що часто переростало у намагання, якщо не позбутися, то принаймні перешкодити збільшенню їх кількості на Півдні.

Політичне напруження в Царстві Польському набирає оберті. 10 квітня 1862 р. Міністр внутрішніх справ розсилає генерал-губернаторам розпорядження № 864 з іменами політично неблагонадійних поляків, які втекли за кордон. Серед них було прізвище літератора Володимира Вольського [8, Арк. 1]. За іронією долі, в листопаді цього ж року Російську імперію вирішив відвідати у пошуках роботи італійський підданий, поляк за походженням Казимир Вольський. Він був затриманий в одеському порту. Долю одного поляка Вольського вирішували 4 високопосадові особи Російської імперії – генерал-губернатор, міністр внутрішніх справ, керівник III відділу та намісник Царства Польського. Поки йшло листування, Казимир Вольський знаходився в Одесі під наглядом поліції, аж до його відправки до Варшави під охороною двох жандармів [9, арк. 13]. І хоча там було з'ясовано, що сталася помилка, залишитися у Російській імперії йому не дозволили. Його вислали, за вибором Вольського, до Пруссії [10, арк. 13 зв.]. Цей випадок лише один з багатьох, які свідчать про те, наскільки серйозно ставився російський уряд до розшуку та затримання політичних злочинців, та про небажання впускати до Росії іноземних поляків, вбачаючи, заздалегідь, у них неблагонадійних.

Ця недовіра з боку місцевого керівництва тільки посилювалася. Якщо до 1860-х років під уважний нагляд поліції потрапляли іноземні поляки, а також вихідці з Царства Польського та Західного краю Російської імперії, які перебували під таємним наглядом за участь в подіях 1831 р. чи іншу неблагонадійність [11], то відтепер коло розширюється за рахунок ксьондзів, які фактично перебували на службі в уряді. В травні 1863 р. одеський поліцмейстер надсилає

розпорядження до приставів – протягом трьох днів створити детальний список усіх сімей прибулих з Царства Польського, а також з Волинської, Подільської та Київської губернії до Одеси, а також відмічати всіх новоприбулих до міста [12, арк. 1]. Із спалахом повстання, місцеве керівництво намагається тримати усіх поляків під наглядом, заочно обвинувачуючи їх у співчутті інсургенції.

Суттєві обмеження накладалися і на місцевих поляків. 24 лютого 1861 р. Міністерство внутрішніх справ надсилає телеграмою вимогу щодо обережності й ретельності у видачі закордонних паспортів полякам, особливо службовцям [13, арк. 2]. Посилюється розшук польських емісарів на Півдні: вони і раніше докучали генерал-губернатору, але зростаюче напруження в Царстві Польському, а також формування польських загонів в Об'єднаному князівстві Волощини та Молдови, змушує спочатку О. Г. Строганова, а потім і П. Є. Коцебу надсилати контррозвідників до прикордонних населених пунктів. За своєю ефективністю ці пошуки дорівнювали полюванню за примарами.

Складно сказати, чи мала місце цілеспрямована політика генерал-губернатора П. Є. Коцебу по усуненню поляків від виконання службових повноважень, але знаходимо численні випадки, коли люди звільнялися або переводилися до внутрішніх губерній за вказівкою генерал-губернатора без особливих причин. Ця тенденція посилюється влітку 1863 р. Як пише сам П. Є. Коцебу: «Я знаходжу зібрання трьох поляків в одному присутственому місці, якщо не небезпечним, то шкідливим [14, арк. 8]». Він вимагає перевести поляка-городничого в Тирасполі на службу в іншу губернію [15, арк. 8], заборонити перевозити кур'єрами-поляками пошту з Об'єднаних князівств Волощини та Молдови [16, арк. 77], а в червні за його розпорядженням в.о. бессарабського губернатора І. О. Велію проводить ревізію в Хотинському повіті. На нашу думку, ця ревізія обумовлюється стратегічним

положенням повіту, що межував з Австрійською імперією та Об'єднаними князівствами Волощини та Молдови, звідки могли перейти загони повстанців та Подільською губернією, де в цей час розгорталися активні бойові дії. Незважаючи на те, що барон І. О. Веліо дійшов висновку про відсутність ознак допомоги польській інсургенції, було проведено ряд звільнень та переводів серед місцевих поляків-службовців [17, арк. 1], щоб максимально розсіяти їх чисельність.

Утиски поляків в новоросійському і бессарабському генерал-губернаторстві стосувалися не лише їхнього службового положення. Так, 12 вересня 1863 р. одеський градоначальник видає і розповсюджує припис про заборону носіння будь-якої символіки, що засвідчує місцеву винятковість, противну законному порядку [18, арк. 63]. І хоча ніде прямо не зазначалось, що заборона стосується саме поляків, але її зміст дає опосередковано це зрозуміти. Під опис мешканців прикордонних губерній, які тимчасово покидали місце постійного проживання і могли носити хрести, противні законному порядку підпадали саме поляки із західних губерній Російської імперії.

Побоювання і жахи щодо польського повстання знайшла відгук і у частини мешканців генерал-губернаторства. За допомогою наклепів й скарг польську «небезпеку» намагалися використати у власних планах місцеві жителі, в першу чергу, службовці та місцеве дворянство.

Причини різні, але більшість пов'язана з власною користю – звести давні рахунки, змістити з бажаного місця, приховати службові зловживання чи недбалість. Ці листи найчастіше були грою фантазії авторів, або дуже сильними перебільшеннями. Налякані розгортанням повстання у прикордонних губерніях, поміщики вбачали у своїх економах, які часто походили з поляків, прихованих інсургентів. Так, дійсний статський радник Вороновський, охоплений підозрами щодо свого економа-поляка Марковського, звер-

нувся до Херсонського губернатора П. М. Клушіна з бажанням повідомити про небезпеку та проханням заарештувати «неблагонадійного» робітника. Цього економа допитував особисто генерал-губернатор П. Є. Коцебу [19, арк. 2], і дійшов висновку про безпідставність обвинувачень.

Таким чином паралельно з розгортанням подій у Царстві Польському зростає напруження у відносинах між поляками та місцевою адміністрацією. Керуючись розпорядженнями з Санкт-Петербурга й власним баченням ситуації, вона посилює нагляд за польським населенням, суттєво обмежуючи їх в правах порівняно з представниками інших етносів, які проживали на території новоросійського і бессарабського генерал-губернаторства. Керівник губернаторства П. Є. Коцебу не лише продовжує політику свого попередника на цій посаді О. Г. Строганова, а й незважаючи на спроби бути об'єктивним, сприймає полонофобські настрої у внутрішній політиці. Місцеві польські жителі стають заручниками ескалації насилля в Царстві Польському та Західному краї Російської імперії. П. Є. Коцебу сприймав будь-які дії польського національного руху на території губернаторства чи на кордонах з ним, як серйозну небезпеку, тому використовував усі можливі заходи, щоб її нейтралізувати. Проте, найчастіше подібна загроза була надто перебільшена, або взагалі безпідставна. Найменші підозри у політичній неблагонадійності тягли за собою звільнення, арешт, обшук, депортацію чи нагляд з боку поліції. Від цих енергійних та радикальних заходів часто страждали люди, далекі від інсургентів, що перетворювало дії влади на «полювання на відьом».

Loban A. A.

**“THE SEARCH FOR WITCHES” BY OFFICIALS
OF NOVOROSIYSK AND BESSARABIAN
GOVERNMENT-GENERAL BEFORE POLISH
UPRISING OF 1863
(based on state archives of Odessa region)**

Summary

The article deals with the situation of Poles in Novorossiysk and Bessarabian General Government during the January Uprising in 1863. Highlighted the key aspects of the internal policies of the local administration regarding the Poles, the reasons that influence it.

Key words: *poles, January uprising 1863, The Novorossiysk and Bessarabia governor-general, national policy*

Лобан А. А.

**«ПОИСКИ ВЕДЬМ» ЧИНОВНИКАМИ
НОВОРОССИЙСКОГО И БЕССАРАБСКОГО
ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА
НАКАНУНЕ ПОЛЬСКОГО ВОССТАНИЯ 1863 года
(по материалам государственного архива Одесской области)**

Реферат

В статье рассматривается вопрос положения польского населения новороссийском и бессарабском генерал-губернаторстве во время Январского польского восстания 1863 г. Выявлены основные аспекты внутренней политики местной администрации относительно поляков и причины, которые на нее влияли.

Ключевые слова: *польское население, новороссийское и бессарабское генерал-губернаторство, Январское восстание 1863 г.*

Джерела та література

1. Norman Davies God's playground: a history of Poland, 1795 to present. – Columbia University Press, 2005. – 591 p.
2. Piotr Wandycz The lands of Partioned Poland, 1795-1918. A History of East Central Europe, 7. – Seattle and London: University of Washington Press, 1974. – 431 p.
3. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914: Поляки в соціетнічних конфліктах / Пер. з пол. Борисюк З. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
4. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 752
5. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Формування історичної пам'яті: Польща і Україна» (12 травня 2007 р.). – Харків: Майдан, 2008. – 430 с.
6. Поляки на півдні України: історія та сьогодення: у 2 т. – Т.1. – Жешов; Київ; Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2008. – 328 с.
7. Лісевич І. Т. У затінку двоголавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.). – К.: Інститут історії України, 1993. – С. 86
8. ДАОО. – Ф.1. – Оп.173. – Спр.14. – Арк.1.
9. Там само. – Арк. 11.
10. Там само. – Арк. 13 зв.
11. ДАОО. – Ф.1. – Оп.166. – Спр.31.
12. ДАОО. – Ф.314. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1.
13. ДАОО. – Ф.1. – Оп.203. – Спр.6. – Арк.2.
14. ДАОО. – Ф.1. – Оп.174. – Спр.9. – Арк.8.

15. Там само
16. ДАОО. – Ф.1. – Оп.249. – Спр.430. – Арк.77.
17. Там само. – Арк.1.
18. ДАОО. – Ф.314. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.63.
19. ДАОО. – Ф.1. – Оп.174. – Спр.16. – Арк.2.

Полторак В. М.

УДК 94(477.74) «1853-1877»

МИХАЙЛО ЧАЙКОВСЬКИЙ І КОЗАК-АЛАЙ В ОСМАНСЬКІЙ АРМІЇ (1853-1877 рр.)

На матеріалах спогадів М. Чайковського та нещодавно віднайдених в Державному архіві Одеської області документів, реєстру офіцерів Корпусу козаків оттоманських та інших джерел визначена роль Садик-паші (М. Чайковського) в історії османського козацтва. Встановлено, що керівник козаків Османської імперії розгорнув бурхливу діяльність в Добруджі з метою укріплення створеного під час Кримської війни підрозділа. Однак кардинальний оберт внутрішньополітичного курсу імперії та відмова від використання панславістських ідей призвів до повернення Садик-паші до Російської імперії і ліквідації особливого статусу козак-алай.

Ключові слова: козак-алай, османські козаки, Садик-Паша, Михайло Чайковський.

Українське козацтво за влучним визначенням О. А. Бачинської «після козацької доби» зберегло традиції і донесло живу пам'ять про розквіт козаччини до часів становлення модерної української нації другої половини ХІХ століть [1]. Безумовно, «козаччина» як ідеологічний концепт в 1840-х роках радикально відірвалась від «козаччини» як реальної військової сили. Нащадки запорожців по обидва боки Дунаю адаптувались до імперських законів і інтегрувались в